

O'ZBEK TILIDA BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAPLAR HAQIDA

Arabboyeva Makxfuzaxon Akramjonovna
Andijon davlat pedagogika institute o'qituvchisi
Tursunmuxamedova E'zoza Faxriddin qizi
Andijon davlat pedagogika institute
O'zbek tili va adabiyoti 3-bosqich talabasi

Annotatsiya: mazkur maqolada mavjud bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gaplar mavzusiga oid ma'lumotlar batafsil bayon etilgan bo'lib, unda bog'lovchisiz qo'shma gapning qay darajada muhimligi ko'rsatilgan va ushbu mavzu yuzasidan eng kerakli ma'lumotlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: sodda gap, ohang, komponent, intonatsiya, shart ottenkasi,

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarni tashkil etgan sodda gaplar o'zaro tobe yoki teng bog'lovchisiz birikadi. Ammo bunday sodda gaplarning tuzilishida leksik, morfologik, sintaktik muvoziy (parallel) lik bo'ladi. Bu hol birinchi qo'shma gapga ega va kesimlarning bir xil shaklda bo'lishida, ikkinchi qo'shma gapda antonim egalarning va bir xil shakldagi kesimlarning keltirilishida, uchinchi qo'shma gapda antonim aniqlovchilar va bir xil gap bo'laklarining takrorlanishida ko'rinadi.¹ To'rtinchi qo'shma gap esa savol va javobdan iborat bo'lib, ikkinchi gap tarkibidagi mana bu olmoshi birinchi gapga mazmunan teng bo'ladi va har ikki gapni birlashtirishga yordam beradi. Demak, bog'lovchisiz qo'shma gapni tashkil etgan qismlar mazmunan birikib, ma'lum voqea, hodisalar o'rtasidagi mazmun-munosabatini ifodalab, umumiy bir maqsadni anglatibgina qolmay, bu qismlarning gap bo'laklarida va Grammatik tuzilishida ma'lum bir muvoziylik (parallelizm) bo'ladi. Bu hol qismlarni bir-biriga jips bog'lab, ma'lum qo'shma gap turning tuzilishiga sabab bo'ladi. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning tuzilishidagi asosiy vositalardan biri ohangdir. Ohang bog'lovchisiz qo'shma gapning tuzilishida hamda bu xil gaplarda turlicha ma'no va ma'no nozikliklarining ifodalanishida asosiy omil bo'lib qoladi, Bog'lovchisiz qo'shma gaplar bog'langan yoki ergash gapli qo'shma gaplarning bog'lovchisiz variant emas, balki alohida qo'shma gap turidir.²

¹ 1.G'.Abdurahmonov "o'zbek tili grammatikasi". Toshkent. "o'qituvchi" 1996.

² 2.O'zbekiston SSR fanlar akademiyasi A.S.Pushkin nomidagi til va adabiyot institute "o'zbek tili grammatikasi" II tom o'zbekiston SSR "Fan" nashriyoti Toshkent-1976.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning tuzilishidagi asosiy vositalardan biri intonatsiyadir. Intonatsiya bog'lovchisiz qo'shma gapning tuzilishida hamda bu xil gaplarda turlicha ma'no va ottenkalarining ifodalanishida asosiy faktor bo'lib qoladi.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar bog'langan yoki ergash gapli qo'shma gaplarning bog'lovchisiz variant emas, balki alohida qo'shma gap tipidir. Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning qismlari orasiga teng yoki tobe bog'lovchisini kiritib bo'lmaydi. Bunday bog'lovchi biror o'rinda kiritilsa ham, butun gap konstruktsiyasi o'zgaradi, maqsad to'liq ifodalanmay qoladi, yopiq konstruktsiya vujudga keladi. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar ochiq konstruktsiya bo'lib, mazmunan o'zaro bog'langan bir qancha turli gaplarni biriktira oladi: Qor va shamol kuchaya bordi, tashqarida qishni va qorni sog'ingan qarg'alarining qag'illashlari... (Oybek). Qo'shma gap komponentlari o'zaro bog'lovchilarsiz yoki bog'lovchi vazifasidagi grammatik vositalarsiz, faqat intonatsiyalar bilangina birga, sintaktik butunlikni - bog'lovchisiz qo'shma gapni tashkil qiladi.

Bog'lovchisiz qo'shma gap sostavidagi komponentlarni, ularning o'zaro munosabatiga qarab, bog'langan qo'shma gap deyish qiyin. Chunki bunday qo'shma gaplar ba'zan tuzilish jihatidan bog'langan qo'shma gapga, mazmunan esa ergashgan qo'shma gapga o'xshaydi: Kitobni sevingiz: u sizning barcha fikrlarni to'la anglashingizga yordam beradi, u sizni kishilarni hurmatlashga o'rgatadi. (M. G.) Bu gapdagi komponentlar bog'lovchisiz, faqat intonatsiyalar bilangina bog'langandir.

Bog'lovchisiz qo'shma gap komponentlari bog'lovchili qo'shma gap komponentlariga nisbatan ancha zichroq bog'lanadi. Bunday qo'shma gap komponentlari ketma-ket kelgan alohida sodda gaplardan farq qiladi. Masalan: Artamashov endi raislik qilolmaydiganga o'xshaydi. Aybi ko'pga o'xshaydi. Hozir reviziya komissiyasi tekshirish olib bormoqda. Rayon yer bo'limining mudiri ikki haftadan beri shu yerda. Sergey Tutarinov ham kelib ketdi... (S. Bab.)³

Bog'lovchisiz qo'shma gapdagi komponentlar bir-biridan sanash ohangiga o'xshash, tugallanmagan intonatsiya bilan ajralib turadi. Bu intonatsiya sabab, chog'ishtirish, shart ottenkasini, voqealarning ketma-ket yoki bir vaqtda yuzaga kelishini ko'rsatadi. Misollar: Vasya bir rus maktabida devoriy gazeta chiqarilganligini ko'rgan ekan, u kartani qanday chizish, surat solish, sarlavha yozish, maqola-xabarlarini tahrir qilish yo'llarini o'rgandi. (P. T.) Tog'ning ko'rki

³. A.G'.G'ulomov, M.A. Asqarova "Hozirgi o'zbek adabiy tili" "o'qituvchi" nashriyoti Toshkent-1965

tosh bilan, odam ko'rki bosh bilan. (Maqol.)⁴

Bog'lovchisiz qo'shma gaplar ko'pincha murakkab va o'ziga xos mazmun munosabatlarini ifodalashlari bilan xarakterlanadi. Shuning uchun ham bunday gaplarda ifodalangan mazmun munosabati bog'langan yoki ergash gapli qo'shma gaplarda ifodalangan mazmun munosabatlariga teng emas. Bog'lovchisiz qo'shma gaplar ifodalagan mazmuniga ko'ra, uch tipga bo'linadi:

1. Payt munosabatini ifodalovchi bog'lovchisiz qo'shma gaplar. 2. Qiyoslash munosabatini ifodalovchi bog'lovchisiz qo'shma gaplar. 3. Izohlash munosabatini ifodalovchi bog'lovchisiz qo'shma gaplar.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarning katta gruppasini ma'lum bir paytda ro'y bergan yoki mavjud voqea, hodisa, xususiyat, holatlarni ifodalovchi qo'shma tashkil etadi.

Xulosa qilib aytganda, qismlarining o'zaro bog'lovchi vositalarsiz birikishidan tuzilgan qo'shma gap bog'lovchisiz qo'shma gap deyiladi. Bunday qo'shma gaplarda predikativ qismlarni mazmun va qurilish jihatdan bog'lashda intonatsiya (ohang) yetakchi vazifa bajaradi. Masalan: Tashqarida qor uchqunlanib turar, daraxtlarning shoxlari kumush rangda tovlanib, ko'zni qamashtirardi. (J. Abdullaxonov).

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. G'. Abdurahmonov "o'zbek tili grammatikasi". Toshkent. "o'qituvchi" 1996.
2. O'zbekiston SSR fanlar akademiyasi A.S. Pushkin nomidagi til va adabiyot institute "o'zbek tili grammatikasi" II tom o'zbekiston SSR "Fan" nashriyoti Toshkent-1976.
3. A.G'. G'ulomov, M.A. Asqarova "Hozirgi o'zbek adabiy tili" "o'qituvchi" nashriyoti Toshkent-1965.
4. G'. Abdurahmonov, A. Sulaymonov, X. Xoliyorov, J. Omonturdiyev "Hozirgi o'zbek adabiy tili" Toshkent, "O'qituvchi"-1979.

⁴ G'. Abdurahmonov, A. Sulaymonov, X. Xoliyorov, J. Omonturdiyev "Hozirgi o'zbek adabiy tili" Toshkent, "O'qituvchi"-1979.